

Д. В. АРХІРЕЙСЬКИЙ

УДК 351.713: 94(477) "1921/1924"

ОСОБЛИВОСТІ КАДРОВОЇ РОБОТИ МИТНИХ УСТАНОВ УСРР У 1921-1924 РР.

У статті висвітлюються особливості кадрової роботи радянських митних структур України на початку нової економічної політики (1921-1924)

Ключові слова: кадрова робота, особовий склад, митна установа, штат, митний інспектор

В статье освещаются особенности кадровой работы советских таможенных структур Украины в начале новой экономической политики (1921-1924)

Ключевые слова: кадровая работа, личный состав, таможенное учреждение, штат, таможенный инспектор

The features of skilled work of soviet custom structures of Ukraine are analysed at the beginning of new economic policy (1921-1924) in the article

Keywords: skilled work, personnel, custom establishment, state, custom inspector

Реформування системи державного управління та економічної сфери, з одного боку, і кадрова політика з практикою, з іншого, – нерозривно взаємопов'язані. Адже реформування автоматично передбачає певні трансформації кадрової роботи, якісь ротації кадрів, їх навчання за новими, більш сучасними стандартами тощо, але ж і самі реформи без опори на відповідний кадровий потенціал неможливі по суті.

Ось чому, вивчаючи кадрові аспекти діяльності радянських митних структур у 1921–1924 рр., важливо пам'ятати про весь комплекс державних заходів, пов'язаних у 1921 р. з переходом “країни Рад” до нової економічної політики, у 1922–1923 рр. із створенням СРСР, у 1924 р. з підготовкою Митного статуту, першого митного радянського нормативного документу узагальнюючого характеру.

Від жовтня 1920 р. митна система РРФСР очолювалася Митно-матеріальним управлінням, яке підпорядковувалося Наркомату зовнішньої торгівлі (НКЗТ) і в складі якого діяв оперативно-митний відділ. В Україні ж митна справа зосереджувалась

під контролем так званого уповноваженого НКЗТ РРФСР при уряді УСРР (УпНКЗТ), який реалізовував її через власне управління і Відділ митного контролю (ВМК), що був структурним підрозділом цього управління. Територія України ще у 1920 р. була поділена на Київський, Одеський та Харківський митні округи, які підпорядковувалися ВМК. У свою чергу, округам підпорядковувалися митні відділення 1-го та 2-го розрядів з підлеглими їм місцевими митними установами. В Україні в цей час діяло 44 прикордонні митні установи, які поділялись на три категорії: митниці, митні нагляді та митні пости. Крім прикордонних, існувало дві внутрішні митниці – у Харкові та Києві. Прикордонні митниці підпорядковувалися губернським митним відділенням: Волинському, Одеському, Миколаївському та Приазовському. Внутрішні митниці підпорядковувались безпосередньо Відділові митного контролю УпНКЗТ, який контролював усе коло питань пов'язаних із митною справою на теренах України.

20 квітня 1921 р., відповідно до постанови колегії Наркомату зовнішньої торгівлі РРФСР,

Митно-матеріальне управління об'єднувалося з Транспортно-експедиційним управлінням. Об'єднане відомство назвали Транспортно-матеріальним управлінням (ТМУ).

Кадрова робота митних установ України здійснювалася протягом 1920 – на початку 1921 р. у контексті політики централізації всієї радянської митної системи з керівним центром у Москві. Основними особливостями кадрової діяльності митних структур напередодні оголошення Х з'їздом РКП(б) курсу нової економічної політики були такі аспекти: використання досвіду і потенціалу митних фахівців із дореволюційним стажем, тобто так званих спеців; впровадження в митній системі інституту комісарів-наглядачів, основним завданням яких був контроль за роботою політично підозрілих спеців; впровадження абсолютно в усіх митних установ осередків правлячої компартії. Після закінчення в Україні в 1920 р. регулярної війни митне керівництво все частіше використовує в кадровій роботі так званий класовий принцип.

Як зазначають автори колективної праці “Історія митної справи в Україні”, “комплектування штатів митниці здійснювалось за класичним принципом: нижча ланка чиновників – досмотрщики, контролери, практично всі, без винятку, залишались на своїх місцях, частина втекла за кордон, а частина виявила бажання працювати на митниці, хоча й не завжди зі шляхетними намірами.

В життя проводилось триєдине завдання: укомплектування митного апарату “робітниками від станка”, підвищення кваліфікації співробітників місцевих митних установ під керівництвом досвідчених спеціалістів митних округів шляхом системних інструкторських виїздів – перевірок, очищення митниць від “ворожих радянській владі елементів”. Комісари на митницях змінювались один за одним, понад 10 осіб було виключено з партії з

мотивуванням “хапуги, п'яниці, ледарі” [1, 42, 43].

Класовий принцип чудово характеризує витяг із пояснювальної записки до проекту штатів Петербурзької поштової митниці (немає сумніву, що такий підхід цілком використовувався і в Україні): “Що можна пропустити у посилках, в якій кількості, на чю адресу – рішення цих питань має бути надане контролеру, який стоїть на варті революційних завоювань пролетаріату, а не колишньому контролеру – нинішньому експерту, що ритмічно виконує роботу “відповідно до точного значення законів” Російської... Республіки Рад чи Імперії – байдуже та має цілком протилежну нам політичну фізіономію” [12, арк. 1 зв.].

В революційному захваті керівники радянських митних установ були не проти розширити коло своїх задач, зокрема, погоджувались виконувати функції, в цілому непригаманні митникам. У вищезгаданій пояснювальній записці, наприклад, зазначалося, що “водночас... (митний) контролер може виконувати й особистські функції – це зовсім не означає, що ми втручаємось у чужу нам область роботи, бо, по суті говорячи, особистом має бути кожний чесний громадянин Радянської Республіки. І якщо ми тут можемо надати допомогу органам ВЧК, то це будуть лише наші позитивні риси, і в жодному разі не може розцінюватися як акт негативний. Приймаючи на себе також особистські функції, ми лише спрощуємо і прискорюємо роботу з огляду, отримуємо в той же час більше реальних результатів, прибираючи паралелізм у роботі” [12, арк. 1 зв.].

Не довіряючи фаховим митникам, нові радянські керівники митних установ водночас добре розуміли свою залежність від досвіду і практичних навичок останніх. Доволі чітко і відверто пояснює двозначне ставлення до спеців керівник тієї ж Петербурзької поштової митниці: “Головний нерв роботи в поштмитниці – це, безумовно, сам огляд посилок, тих, що прибувають з-за кордону і тих, що направляються туди з Росії,

ось чому основну увагу доводиться спрямовувати саме на нього. Залишати цю роботу в руках колишніх чиновників-спеців – означає допомогати контрреволюційним елементам внутрішнім і зовнішнім безболісно використати апарат поштмитниці у своїх мерзенних цілях... З налагодженням... нормальних поштових зносин із Заходом, вороги радянської влади використають цей новий вид можливості творити свою мерзенну справу, як використовували вони досі все і всіх.

Залишити сам (митний) огляд в руках колишніх чиновників-спеців – це те саме, що залишити справу народної освіти в Радросії в руках п. Кассо, керівником Наркомзакордсправ – п. Извольського, головою ВЧК – генерала Хабалова і т. п. – адже вони також спеці. Необхідно враховувати, що при розкритті різних змов проти радвлади кожного разу виявляється участь у них не тільки рядових співробітників, але й осіб, що посідають відповідальні посади в різних радянських установах... Ніхто не може поручитися, що серед колишніх чиновників-спеців немає осіб, які не тільки таємно чи явно співчують поваленню радянської влади в Росії, але й беруть участь... у різних організаціях, гуртках, групах, діяльність яких спрямована проти радвлади. Стосовно колишніх чиновників поштмитниці, то серед них є: особи, що відверто зневажають радянську владу і сподіваються на “краще майбутнє”, особи “вельми обережні”, особи холопського типу і немає жодного відвертого прихильника радянської влади. І хіба можна бути впевненим у тому, що вони будуть лояльно і чесно виконувати свої обов’язки в інтересах і на користь Радросії?! – Такої впевненості немає і бути не може.

Втім, все ж таки колишні чиновники-спеці нам необхідні і в поштмитниці, і ми повинні використовувати на користь Республіки весь їхній досвід, всі їхні знання” [12, арк. 4].

Наприкінці 1921 р. було зроблено наступний крок у централізації радянської

митної системи. Наказом НКЗТ № 133 від 24 грудня ТМУ було реорганізовано у Митне управління, а вже в січні наступного року було розроблено нове відповідне положення [9, 126].

Одночасно із структурною реорганізацією відбувалось удосконалення кадрової роботи радянського митного відомства. Кадрова робота мала два яскраво виражених аспекти: по-перше, підготовка підвищення кваліфікації нової, вже радянської, генерації митних співробітників; по-друге, встановлення партійного контролю над митними установами. В другій половині 1922 р. у митному відомстві розглядалося питання “митного будівництва, прикордонохорони та боротьби з контрабандою”. Було складено відповідну доповідь, окремі пункти якої мали пряме відношення до перспектив кадрової роботи. Зокрема, зазначалося, що “успішний хід роботи можливий тільки за умов якісного добору службовців, а тому має бути здійснено найретельніший перегляд існуючого (митного) кадра службовців з метою вилучення з нього непригодних для справи елементів, аби особи, що не зовсім відповідають вимогам митної служби, до моменту знаходження їм заміни вважалися лише тимчасово виконуючими обов’язки”. Крім того, планувалося “створити курси для підготовки митних працівників і кадрів практикантів при митницях, із сплатою їм утримання і видачею пайків у розмірі, встановленому для помічників пакузного доглядача” [11, арк. 125, 126].

В цей час при управлінні Московської митниці вже діяли спеціальні митні курси, завданням яких були підготовка та покращення кваліфікації митників. На цих курсах викладались п’ятнадцять дисциплін: “Короткий вступ у питання права і держави”, “Елементарний курс міжнародної торговельної політики”, “Організація зовнішньої торгівлі в Радянській Росії”, “Короткий вступ в науку про фінанси”, “Сутність і значення митної справи”, “Митне товарознавство у зв’язку із

застосуванням тарифу”, “Митні обрядовості з прийому, зберігання, огляду, випуску і транзиту привозних і вивізних товарів і посилок”, “Митні збори”, “Митна санітарія та профілактика (методи, дезінфекція, боротьба з поширенням епідемій)”, “Пропуск пасажирів, дипкур’єрів, оптантів, біженців та їхнього багажу”, “Контрабанда та її форми”, “Кримінільно-репресивні заходи проти контрабанди”, “Конфіскація і впровадження конфіскаційних справ”, “Елементарне знайомство з митною бухгалтерією (касовою і товарною), облікомі звітністю”, “Взаємовідносини між Митними органами та іншими радянськими установами”. Навчальне навантаження дисциплін на цих курсах коливалось від 3 до 30 год. (лекційна форма занять) в цілому [11, арк. 21]. Незначне навантаження і те, що практичні заняття відбувались без відриву від служби, свідчать, що курси були прискореними, але їх високий рівень забезпечувався кваліфікацією викладачів, серед яких на той момент було два професори і доктор медицини.

Того ж року колегія НКЗТ РРФСР дала розпорядження про відкриття курсів з підготовки митних фахівців у Петрограді, Ташкенті, в Іркутську, а також у Харкові, вочевидь при місцевій митниці [9, 128].

У 1921 р. керівництво ВМК при управлінні УпНКЗТ ще дозволяло собі деяку самостійність у кадровій роботі. Зокрема, 22 лютого 1921 р. було видано циркуляр про порядок призначення, переміщення та звільнення завідуючих окружними митними відділеннями і митницями, їх помічників, завідуючих наглядами, постами та інших відповідальних працівників окружних відділень і митниць. Також було дане розпорядження про перегляд штатів митниць, створення нових митних установ [17, 170]. Йшлося про фактичну реорганізацію митної системи: зміну номенклатури митних установ і посад, нову диференціацію розрядів установ, приведення штатної кількості співробітників до рівня, достатнього необхідного для виконання поставлених

керівництвом завдань. Планувалося замінити митниці першого і другого розрядів відповідно на митниці обласні і губернські, а також запровадити дев’ятнадцять штатних посад у митних установах.

Восени 1921 р. розроблявся також проект штатів губернських митних відділів. Зокрема, пропонувалися посади завідуючого відділом, ревізора-інструктора, завідуючого канцелярією, архітектора, діловода 1-го розряду, бухгалтера, конторника 1-го розряду, реєстратора, агента для доручень, друкарки, кур’єра, сторожа [2, арк. 10].

До 1 червня 1922 р. радянська митна служба нараховувала вже 290 митних установ, з яких, щоправда, діяло лише 163; штат митних працівників на цей час складав 4850 осіб, з яких фактично працювало 2925 [9, 126].

Про штатну структуру митних установ Українського часу дає уяву штатний розклад Харківської митниці на 1 вересня 1922 р.: управляючий – 1, помічник управляючого – 1, інспекторів – 2, старших контролерів – 6, начальник загального відділу – 1, начальник бухгалтерського відділу – 1, начальник пакгаузного відділу – 1, завідуючий казначейською частиною – 1, начальник підвідділу, помічник бухгалтера – 1, начальник підвідділу конфіскації – 1, доглядачів складу – 3, начальник підвідділу особового складу – 1, старших діловодів – 4, бухгалтерів 2-го розряду – 3, старших рахівників – 4, діловодів 1-го розряду – 6, помічників доглядача складу 1-го розряду – 8, помічників доглядача складу 2-го розряду – 5, друкарок – 2, помічників доглядача складу 3-го розряду – 2, сторож – 1, кур’єр – 1, прибиральниця – 1, практикантів – 6. Всього – 63 співробітника, з яких у дійсності працювало 53 [17, 174].

31 березня 1922 р., як результат попередньої централізаторської політики керівництва російської митної служби, уряд РРФСР затвердив “Положення про місцеві митні установи, про (митні) округи, митниці та митні пости” [9, 126]. За цим положенням у травні того ж року на території радянських

республік утворювалися (точніше відновлювалися ліквідовані ще у 1913 р.) вісім митних округів: Петроградський, Західний, Закавказький, Туркестанський, Семіпалатинський, Сибирський, Далекосхідний та Український.

Як посередницька ланка між управлінням Українського митного округу (УМО) і низовими митними органами, діяли районні (або дільничі) митні інспекторати, зокрема, Київський та Одеський, які

установ також мали надавати службові характеристики своїх підлеглих [17, 173].

У березні 1923 р., наприклад, службовий аркуш з вимогами надати списки всього особового складу – як адміністративного, так і технічного – з даними на всіх співробітників надійшов на адресу Овідіопольської митниці [6, арк. 46]. Ось приклад “Атестаційного реєстру співробітника Овідіопольської митниці, поданий на підставі циркуляра від 5 вересня 1922 р. № 12596”:

П. І. Б.	Іванов Петро Федорович
Рік народження	1854 р., 19 червня
Сімейний стан	дружина
Освіта	курс повітового училища
Час вступу на службу до митного відомства	з 1874 року, липня 12
Займана посада	Управляючий
Час призначення на останню посаду	з 1 вересня 1922 р.
Партійний стаж	безпартійний [6, арк. 12]

координували діяльність митних установ, згрупованих за територіальним принципом. Так, Київський районний митний інспектор відповідав за роботу митників польської ділянки кордону, Одеський, управління якого було створене 15 липня 1923 р. [7, арк. 7 зв.], – румунської суходільної і чорноморсько-азовської морської. Одеський інспектор, крім того, відповідав за кримські митні установи.

Намагаючись покращити кадрову роботу митних установ України, керівництво УМО, управління якого замінило Відділ митного контролю, своїм циркуляром від 5 вересня 1922 р. рекомендувало проводити службову атестацію співробітників і щорічно, до 15 жовтня, надавати списки діючих митників з анкетними даними кожного з них. Зокрема, вимагалось зазначити рік народження, сімейний стан, рівень освіти, час вступу до митної служби, час призначення на останню посаду, партійність. Керівники митних

На думку дослідників, атестаційна комісія “провела велику чистку і активізувала роботу парторганізацій” митних установ [1, 43].

З “Інструкції по будівельній частині в митному відомстві РРФСР” (1922 р.) можна дізнатися, що в радянських митних установах того часу нараховувалося близько 70% сімейних доглядачів і 30% неодружених [11, арк. 88 зв.].

Крім принципу партійності та необхідності підвищення кваліфікації до кадрової роботи, особливо у прикордонній зоні, висувалися й деякі специфічні вимоги. Наприклад, не рекомендувалося приймати на службу на посади доглядачів і канцелярських співробітників місцевих жителів, аби вони не мали можливості допомагати своїм родичам-контрабандистам [2, арк. 29].

Національні аспекти кадрової роботи митних установ керівництвом відомства

бралися до уваги набагато менше. Відомо, що на різних посадах працювали українці, росіяни, євреї, латиши, білоруси тощо, аби вони мали відповідне, з точки зору ідеології правлячого режиму, соціальне походження. Щоправда, у березні 1923 р. на одному із засідань Центральної комісії по боротьбі з контрабандою було поставлено питання про надмірну кількість митників-поляків на польській ділянці радянського державного кордону. Як повідомляє протокол цього засідання, “на присутність значної кількості (поляків) серед митспівробітників України (Український митний) Округ наштовхнувся абсолютно випадково у зв’язку з одним інцидентом. До однієї з митустанов в якості її начальника Митокругом був направлений комуніст. Співробітники даної установи відмовилися його прийняти і почали вимогати, аби він негайно залишив установу. Він відмовився, після чого... було здійснено обстріл того будинку, в якому він зупинився. Отримавши матеріал з даної справи,... проглянувши особовий склад даної установи, (начальник округу) з’ясував, що всі співробітники в ній, за винятком однієї людини, є особами польського походження. Після чого, розглянувши весь особовий склад митпрацівників України, Округ наштовхнувся на наявність серед митпрацівників великої кількості поляків” [10, арк. 62]. Було прийнято рішення про звільнення з митної служби на польському кордоні України митників-поляків, які відтепер вважалися ненадійними працівниками.

З переходом до нової економічної політики більшовицький режим, як відомо, політично не послаблювався. Повною мірою це стосувалося й радянського митного відомства, яке ще від часу “воєнного комунізму” контролювалося чекістами-наглядачами. 25 грудня 1922 р. була затверджена інструкція “Про роботу представників політконтролю ДПУ при митних установах” [6, арк. 36]. Представники політконтролю ДПУ, не будучи зарахованими до штату митних структур, повинні були

перевіряти ті вантажі і посилки, які містили друковану продукцію, рукописи, фотоматеріали та кінострічки, ноти тощо, тобто виконувати функцію політичних цензорів. Митники без візи політконтролю не мали права пропускати подібні вантажі. Представники ж політконтролю одержували право затримувати такі вантажі, здійснювати їх конфіскацію та вилучення.

Начальник УМО (у 1922-1923 рр. цю посаду обіймали Футорян, Макотинський, Вейнберг) мав значні повноваження, в тому числі вирішував кадрові питання в межах свого округу. Наказом УМО від 10 лютого 1923 р., зокрема, впроваджувалася нова тарифна сітка, згідно з якою митні посади одержували певні загальнодержавні розряди. Наприклад, посади районного митного інспектора, помічника чи заступника останнього відтепер відповідали 17-му розрядові, ревізора дільниці – 16-му, управляючого справами та архітектора (на правах завідуючого відділом) – 15-му, бухгалтера – 14-му, старших діловода та рахівника – 12-му, друкарки і діловода 1-го митного розряду – 11-му загальнодержавному, діловода 2-го – 10-му, кур’єра – 7-му, сторожа – 6-му розрядові [7, арк. 7 зв.].

Своїми наказами начальник УМО здійснював також кадрові зміни керівного складу підлеглих митних установ. Ось, наприклад, тільки у квітні 1923 р. на підставі матеріалів про посадові зловживання ним був звільнений виконуючий обов’язки помічника управляючого Ямпільською митницею Г. Розенкранц; з тієї ж причини було звільнено управляючого Підпілпівським митним постом М. Головіна, а на його місце переведено колишнього помічника управляючого Ушицьким постом Я. Лумельського, який разом з управляючим Гуківською митницею Івановим-Зимініним мав розслідувати зловживання свого попередника; управляючим Боровицьким постом призначався С. С. Жуков-Лобич; Ф. Гаврилюка та М. Васильєва, направлених до митного відомства за розпорядженням

Центрального комітету КП(б)У, було призначено управляючими відповідно Бердянською митницею та Шидловецьким митним постом [8, арк. 2, 16, 17, 22, 32]. 2 травня начальник УМО перевів управляючого Калюським митним постом Вейнера на посаду доглядача складів Слобідської митниці [8, арк. 44]. 8 травня ним було підписано наказ № 77, за яким здійснювалася масштабна ротація керівного складу низки українських митних установ. Зокрема, управляючий Шибенівським постом А. Крупницький переводився на посаду контролера того ж поста, а на його місце з посади помічника управляючого поста переміщувався І. Свобода; управляючий Тарнорудським постом Сушкевич та його помічник Н. Дубинніков мінялися посадами; те саме відбулося з управляючим Джарилгацькою (Скадовською) митницею Н. Івановим та його помічником А. Антюховим; управляючий Таганрозькою митницею І. Мошинський переміщувався на посаду старшого контролера тієї ж установи, поступаючись місцем власному помічнику П. Максимову [8, арк. 56]. Наприкінці вересня 1923 р. було призначено нового управляючого Одеською митницею – росіянина комуніста Олексія Рассадіна, який до лютого 1917 р. працював у митній системі [7, арк. 28; 14, арк. 90]. У березні 1924 р. останнього на посаді управляючого Одеською митницею замінить Микола Залогін, також росіянин і комуніст [14, арк. 97].

Слід звернути увагу на те, що в першій половині 1920-х років на добір керівних кадрів митних установ України певний вплив мав ЦК КП(б)У. У подальшому такий вплив мінімізується.

На жаль, текст наказу № 77 не містить прямих пояснень такої ротації, але дослідження тенденцій кадрової роботи радянського митного відомства того часу дозволяє вважати, що ротація відбувалась у контексті поступової більшовізації митних установ. Одразу відмовитися від послуг дореволюційних фахівців-митників більшовицький режим не міг, тому багатьох

з них залишили на посадах управляючих митницями та постами. Втім, ще в часи революції в митних установах запроваджувався інститут комісарів – призначених комуністів, які мали контролювати діяльність ненадійних спеціалістів, чиї послуги залишалися потрібними і на початках непу. Пізніше, скасувавши в митних органах інститут комісарів, керівництво митного відомства почало призначати партійців помічниками управляючих, аби набиратись у фахівців практичного досвіду. І ось у 1923 р. надійшов час, коли помічники-комуністи ставали управляючими, але безпартійних колишніх керівників не звільняли, а переміщували на відповідальні посади помічників управляючих, контролерів тощо, аби вони продовжували передавати своїм змішникам багатющий досвід. Ясна річ, їх власні кар'єрні, меркантильні та інші інтереси нове більшовицьке керівництво відомства і держави не цікавили.

В той же час слід відзначити суттєву роль профспілок у питаннях кадрової роботи митних установ. Митне керівництво тоді мусило рахуватися з позицією Центрального комітету Профспілки радянських працівників, про що, зокрема, свідчить наказ № 64 по Українському митному округу від 17 квітня 1923 р. В цілому більш-менш соціально справедливі умови звільнення митників або переміщення їх на нижчі посади визначалися на вимогу саме профспілки: "Пропонується митним установам при переміщенні співробітника з вищого розряду на нижчий за його згодою сплачувати йому за вищим розрядом протягом часу, за який йому за договором передбачалась компенсація.

Після закінчення цього часу співробітник отримує за ставкою відповідної посади, яку тепер посідає.

За умов незгоди співробітника на переміщення на нижчий розряд, при ліквідації посади, яку він обіймав, з ним здійснюється остаточний рохрахунок з виплатою компенсації за час, беручи до

уваги, відповідно до договору, посаду, яку він раніше посідав” [8, арк. 16].

Про роль профспілок говориться і в доповіді “з питання про матеріальне становище дільниці” (вересень 1923 р.) Одеського митного інспектора. Інспектор акцентував увагу на хронічній невиплаті митним співробітникам заробітної платні, що в цілому негативно впливало на кадрову роботу, і тому, як наслідок, “на місцях усюди виникають серйозні і надзвичайно загострені конфлікти із профспілками та органами охорони праці”. Профспілки ультимативно вимагали від митного керівництва налагодити виплати зарплатні, подавали позови до судів і погрожували через суд накласти арешти на касову готівку. Крім того, Одеський інспектор констатував, що заборгованість перед власними працівниками викликає “цілком природну втечу співробітників з Митного Відомства і при тому кращих сил, як технічних, так і партійних, які шукають і знаходять в інших установах цілком забезпечені умови служби, і це в той час, як відчувається необхідність у зворотньому: поповнювати й освіжати митний апарат, залучаючи у міру потреби необхідні сили” [7, арк. 22].

8 травня 1923 р. наступним своїм наказом за № 78 начальник УМО Макотинський затвердив новий штат митних установ округу. Отже, з цього часу в усіх органах округу мало працювати рівно 1000 митників, у тому числі на Харківській митниці – 64, Київській – 59, Собичинському митному пості – 6, Олевській митниці – 14, Городницькому пості – 14, Піщівській митниці – 17, Ганнопільській митниці, що реорганізувалась у пост, – 6, Кривинській – 69, Слобідській – 21, Куневській – 8, Боровицькому митному пості – 7, Ямпіль-Волинській митниці – 14, Шибенівському пості – 8, Ожиговецькому – 5, Волочиській митниці – 56, Волочиській митному пості – 9, Тарнорудському пості – 5, Сатанівській митниці, що реорганізувалась у пост, – 8, Гусятинському пості – 14, Шидловецькому – 5, Збризькому – 6, Гуківській митниці – 12,

Кудриньцькому митному пості – 5, Ісаківській митниці, яка переводилась у Кам’янець-Подільській, – 10, Підпилипівському митному пості – 6, Устівській митниці, що реорганізувалась у пост і переводилася в Ісаківці, – 5, Ушицькому пості – 4, Калюському митному пості – 4, Кам’янському (Козловському) пості – 5, Могилів-Подільській митниці – 8, Ямпіль-Подільському пості – 4, Рибницькому – 6, Дубосарській митниці, що реорганізувалась у пост, – 6, Тираспольській митниці – 6, Маяцькому митному пості – 3, Овідіопольській митниці, що реорганізувалась у пост, – 3, Одеській митниці – 318, Очаківській митниці, що ставала постом, – 3, Миколаївській митниці – 48, Херсонській – 13, Джарилгацькій (Скадовській) митниці, що перетворювалася на пост, – 5, Хорлівській митниці, яка перейменовувалася на пост, – 4, Генічеській митниці, що реорганізувалась у пост, – 5, Бердянській митниці – 7, Маріупольській – 28, Таганрозькій – 20, штати управлінь УМО та інспекторських дільниць – 58 [8, арк. 58-60].

У 1923 і подальших роках керівний склад митних установ України відповідно до кола своїх обов’язків брав активну участь у діяльності створюваних комісій по боротьбі з контрабандою [14, арк. 22, 90, 97]. Коли Центральна комісія по боротьбі з контрабандою перейшла з-під підпорядкування ОДПУ до ГМУ, регіональні комісії очолювались виключно управляючими митницями.

Для ілюстрації кадрової роботи в митних установах того часу розглянемо ситуацію на невеличкій Овідіопільській митниці, згодом перетвореній на пост. Тільки протягом вересня–листопада 1922 р. по митниці було підписано 11 наказів про призначення на посаду, звільнення і переміщення працівників цієї установи, і ще 10 – впродовж січня–серпня наступного року [5]. Управляючим митниці з 1 серпня (за іншими даними, з 1 вересня) 1922 р. працював згадуваний вище росіянин Петро Федорович

(за іншими даними, Феодосійович) Іванов. 1 вересня 1922 р. на посади доглядачів чи помічників доглядачів були призначені Євген Костянтинович Аненський, Іван Гнатович Недзведик та Іларіон Степанович Бондаренко. Щоправда, того ж дня Аненського з причини невиходу його на службу було звільнено, а на його місце вже наступного дня прийнято Євгена Михайловича Семенова, 1897 року народження, росіянина, без досвіду митної роботи, закінчив п'ять класів гімназії. П'ятим членом колективу 23 (чи 25) вересня 1922 р. став Абрам Мойсейович Герцик (1889 р. народження, єврей, безпартійний, без стажу митної роботи, закінчив міське чотирьохкласове училище), присланий на вакантну посаду помічника управляючого. 18 листопада з невідомих причин Семенов звільнився, проте 2 січня 1923 р. знов повернувся на митницю. 15 січня звільнився Бондаренко, але цього ж дня на службу було прийнято Антоніну Іванову, можливо родичку управляючого. Через місяць, 18 лютого, Іванова звільнилася, а Семенов перейшов на іншу посаду. У березні на роботу повернулася Іванова, але пішов Недзведик, слідом за ним знову Іванова. Таким чином, на 1 квітня 1923 р. у списках особового складу митниці рахувалися троє: управляючий Іванов, помічник управляючого Герцик та помічник доглядача складу 3-го розряду Семенов [6, арк. 53, 54]. 1 серпня 1923 р. на службу до митниці було прийнято Євгена Івановича Володимирова. 1 грудня того ж року у штаті митниці значилися П. Ф. Іванов, М. П. Гюбенет, прийнятий на роботу 15 листопада на посаду помічника доглядача складу 1-го розряду, та Є. І. Володимиров, помічник доглядача складу 2-го розряду [6, арк. 95, 96].

На 1 листопада 1923 р. Одеська інспекторська дільниця в цілому мала такі митні установи і відповідний штат: управління інспектора – 22 працівники, Одеська митниця – 214, Миколаївська – 47, Севастопольська – 54, Феодосійська – 34, Керченська – 30, Таганрозька – 15,

Маріупольська – 32, Херсонська – 12, Ялтинська – 8, Рибницька – 5, Тираспольська – 4, Бердянська – 5, Євпаторійська митниця – 13, по два співробітника працювали на Маяцькому, Овідіопольському, Очаківському, Балаклавському, Судацькому, Скадовському, Хорлівському, Алуштинському, Дубосарському, Генічеському митних постах, по одному на Бакальському, Ярилгацькому (Джарилгацькому), Ак-Мечетському (сучасне Чорноморське), Сакському митних постах. Отже, Одеському інспекторові підпорядковувались 27, крім власного управління, митних установ і 520 митників [14, арк. 84].

Із “Звіту про діяльність Севастопольської Митниці за час з 1/1–23 р. до 1/1–24 р.” можна отримати інформацію про штат і кадрову роботу даної митної установи, яка в цей період адміністративно підпорядковувалася Одеському митному інспектору. Наприкінці 1923 р., зокрема, штат митниці зменшився з 57 до 36 посад, в тому числі у Корабельному відділі працювало 11 митників і один моторист, у Пакгаузному відділі – 3 співробітники, Бухгалтерському – 5, в Управлінні справами “16 співробітників, з яких в госпчастині 5 співробітників, й адміністрація Митниці представлена в особі Управляючого Митницею, Пом(ічника) Управляючого Митницею, – 2-х членів Ради Митниці...” [15, арк. 50]. Доволі відверто управляючий севастопольською митницею Вікторов охарактеризував суть кадрової роботи своєї установи на той момент: “Одним з найбільш виражених недоліків митного апарату дореволюційного періоду був бюрократизм, який, звичайно, мимоволі був перенесений і в Червоні Митниці. Адміністрація (Севастопольської) Митниці визначила своїм першим і суттєвим завданням боротьбу з цим спадком царизму і бачила у створенні якомога більшого кадра червоних спеців радикальний засіб проти бюрократизму. Не маючи можливостей швидко підготувати потрібний кадр спеців, бо необхідні для цього митні курси відкрити,

через повну відсутність коштів, не було можливості, адміністрація Митниці створює цей кадр поступово.

Слід зазначити, що гальмом швидкого створення кадра спеців у Севастополі є недостатність поля діяльності для роботи по окремих спеціальностях митної справи, що пояснюється самим масштабом діяльності Митниці.

Порівняно з іншими Кримськими Митницями Севастопольська Митниця в даний момент вигідно виділяється значно більшою чисельністю комуністів, пропорція яких до загального числа безпартійних співробітників Митниці дорівнює приблизно 54 %” [15, арк. 50, 51].

Циркуляр Одеської митної інспекторської дільниці від 28 серпня 1923 р. дає нам можливість дізнатися про деякі кадрові повноваження керівників окремих структурних рівнів УМО. Зокрема, право призначення на митні посади в цей час мали управляючі митницями, районні митні інспектори, начальник УМО, зрештою центральний апарат ГМУ НКЗТ СРСР. Співробітник, призначений на посаду самою митницею, мав надати дві свої фотокартки, одна з яких додавалась до анкети, котра зберігалась в установі, а іншу наклеювали на персональне посвідчення працівника; співробітник, призначений інспектором дільниці, мав надати вже три фотокартки (по одній для митниці, в якій працював, і на посвідчення, а третя, підписана цим митником і завірена печаткою відповідної митниці, разом з анкетною і карткою-формуляром співробітника передавалась до управління інспекторату); нарешті, співробітник, прийнятий на службу на рівні УМО чи навіть ГМУ НКЗТ СРСР, мав надати чотири фотокартки (четверта, також завірена підписом і печаткою, з анкетною та карткою-формуляром цього митника переправлялася до ГМУ) [7, арк. 11].

Залишилися дані і про установи Київської районної інспекторської митної дільниці. У грудні 1923 р. до її складу входило 23 установи, в тому числі три митниці 1-го розряду, сім – 3-

го розряду, митний пост з правами митниці 3-го розряду і 12 митних постів. Станом на 1 січня 1924 р. штат усіх установ дільниці складав 271 особу [13, арк. 5].

Протягом першого кварталу 1924 р. кількість митних установ і чисельність штату Київської інспекторської дільниці дещо зросли. До митниць 1-го розряду інспекторату відносились Київська (61 штатних працівників), Кривинська з відділеннями (66 митників) та Волочиська (53); митницями 2-го розряду були Олевська (16) та Гусятинська (14); 3-го – Піщівська (16), Слобідська (20), Ямпіль-Волинська (14), Сатанівська (7), Гуківська (11), Ісаківська (10) та Могилів-Подільська (8). До митних постів Київської інспекторської дільниці відносились Собичинський (4 митники), Городницький (10), Ганнопільський (5), Куневський (6), Боровицький (7), Шибенівський (8), Ожиговецький (5), Волочиський (7), Тарнорудський (4), Шидловецький (5), Збризький (5), Підпилипівський (5), Кудринецький (3), Устівський (3), Ушицький (4), Калюський (4) та Ямпіль-Подільський (5 штатних працівників) [16, арк. 3]. Таким чином, штат Київського районного митного інспекторату, за винятком управління самого інспектора, на початку березня 1924 р. нараховував 386 митників.

Зберіглась інформація й про керівний склад митних установ Київського інспекторату наприкінці 1923 р. – у 1924 р. Так, управляючим Київською митницею був Попов-Волков І. І.; Кривинською до квітня 1924 р. керував Вуйтик В. І., який після цього став Київським інспектором, а митницю очолив Разиграєв Б.; управляючим Волочиською митницею весь цей час був Максимов П. Н.; Олевською – Брилінський І. В.; Гусятинською до лютого 1924 р. – Ральцевич А. М., після того – Штекергоф Г. В.; Піщівською – Фанін С. С.; Слобідською – Дубинніков Н. Г.; Ямпіль-Волинською – Смирнов Н. І.; Могилів-Подільською митницею до лютого 1924 р. керував Штекергоф Г. В., а після нього однойменним

постом – Яшук С. Т.; Кам'янець-Подільською митницею – Сущенко П. І., Гуківською до лютого 1924 р. – Васильєв М. В., потім Лапинський І., а в серпні 1924 р. вже Карпенко Я. А.; Сатанівським митним постом восени 1923 р. – Петерсон К. О., митницею на початку 1924 р. – Карахан, влітку того ж року постом – Хоменко; Ушицьким постом – Беліков С. М., об'єднаною з останнім Ісаківцевою митницею влітку 1924 р. – Баранов М. А.; управляючим Собичинським митним постом принаймні до лютого 1924 р. був Величко П. М.; Городницьким до його ліквідації – Вербовський А. М.; Ганнопільським восени 1923 р. – Денехін С. В., потім Кузнєцов К. С., влітку 1924 р. – Ленчик Б. А.; Куневською митницею восени 1923 р. – Андрусов А. І., потім – однойменним постом – Кузьмін, влітку ним керував вже Кузнєцов К. С.; Боровицьким постом керували один за одним Скороходов А. Я. та Савін А. І.; Шибенівським – Свобода І. А. та Письменний; Ожиговецьким – Савченко Г. Н., Шкень А. І. та Іванов К. І.; Тарнорудським – Шиляєв М. А., Тоут і Шкень А. І.; Збриським постом – Савін А. І., а потім Лапинський І., доки його не перевели управляючим Гуківською митницею; Кам'янський пост очолювали спочатку Алімов, потім Ліпстук М. Х., а влітку 1924 р. – Єнютін П. Н. Як вже зазначалося, в квітні Київським митним інспектором став Вуйтик В. І., замінивши на цій посаді Козеренка Н. П., причому підставою для такої ротації стала безпартійність останнього [16, арк. 7-11, 154].

На прикладі Олевської митниці можна проаналізувати особовий склад митних установ з точки зору професійних, соціальних, партійних і навіть національних особливостей. У жовтні 1923 р. Олевська митниця, зокрема, нараховувала 16 працівників і ще 4 у штаті підпорядкованого їй Собичинського митного посту. Отож, з 20 діючих митників 3 (15 %) посідали адміністративні посади, 4 (20 %) представляли так звану внутрішню службу митниці, один (5 %) виконував

господарсько-охоронні функції, інші (60 %) були оперативними працівниками; членами КП(б)У і КСМУ були 7 (35 %) осіб, інші 13 (65 %) – безпартійні; 11 (55 %) митників були селянського походження, 6 (30 %) – пролетарського, 3 (15 %) – іншого; 4 (20 %) митників вважалися кадровими, професійними працівниками, тобто мали дореволюційний стаж роботи, 5 (25 %) працювали у митних установах понад два роки, 2 (10 %) – по два роки, 5 (25 %) – тільки рік, 4 (20 %) – близько півроку [3, арк. 22 зв., 23]. Станом на 1 листопада того ж року Олевська митниця нараховувала 15 працівників, з яких 2 (13.3 %) були євреями, в тому числі управляючий Тарнавський О. Л., 11 (73.3 %) – українцями, в тому числі помічник управляючого Вільковський Ю. Ф., по одному (по 6.7 %) – росіянин і білорус [3, арк. 53, 54].

Ще у вересні 1923 р. Тарнавський у розділі “Про особистий склад і внутрішню роботу Митниці” своєї доповіді пояснював, що “добір співробітників бездоганий, проте внаслідок скорочення штату наявний склад їх, не дивлячись на систематичні безоплатні понаднормові заняття, буквально неспроможні виконувати все необхідне” [3, арк. 80]. Управляючий, зокрема, зазначав, що через брак канцелярського персоналу митниця не встигає передавати керівництву звітність, а також констатував, що обсяг діловодства і кількість конфіскаційних справ постійно зростає, в той час як штат митниці порівняно з 1922 р. скоротився у два з половиною рази.

Звичайно, зазначені показники по Олевській митниці не можуть в абсолюті проектуватися на всю митну систему України того часу, але певне уявлення про кадрові особливості митних установ вони дають, що, звичайно, необхідно враховувати при їх дослідженні.

12 листопада 1923 р. Центральний виконавчий комітет (ЦВК) СРСР прийняв “Положення про Народний Комісаріат зовнішньої торгівлі СРСР”, за яким у складі цього комісаріату створювалось Головне

митне управління (ГМУ) СРСР. Цим же положенням затверджувалися структура і штат апарату ГМУ. Вищими посадовими особами управління були начальник управління та його заступник; начальнику допомагали секретар і два консультанти. Адміністративно-господарчий відділ нараховував 52 посадові одиниці: начальник відділу, його помічник, консультант старший архітектор, архітектор, секретар відділу, начальник підвідділу канцелярії, дев'ять діловодів, архіваріус управління, телефонографістка, завідуючий бюро листування, 11 друкарок, начальник господарчого підвідділу, інструктор таврувальної справи, по двоє агентів, кур'єрів-розсилних, прибиральниць і двірників, швейцар, монтер; десять місць тримали у резерві для стажування. Тарифний відділ складався з 29 посадових одиниць: начальник відділу, його помічник, консультант, 11 економістів, 8 товарознавців, чотири діловоди, комірник, секретар Митно-тарифного комітету (також діяв у складі НКЗТ), стенографістка. Оперативно-судовий відділ нараховував 15 посад: начальник, помічник, секретар, 9 інструкторів та три діловоди. 10 посад налічувалось у відділі по боротьбі з контрабандою: начальник, помічник, секретар, три консультанти, два товарознавці, кресляр і діловод. У кошторисно-розрахунковому відділі була така посада: начальник відділу, помічник, два бухгалтер-інструктори, бухгалтер-контролер, касир, два старших рахівники, рахівник, три бухгалтери (всього 12 посад). Статистичний відділ нараховував 40 посад: начальник, помічник, діловод, статистик-редактор, 6 статистиків-інструкторів, 17 статистиків 1-го розряду і 13 статистиків 2-го розряду. Нарешті, інструкторська частина, яка працювала на правах відділу, нараховувала 8 посад: старший інспектор та 7 інспекторів. Всього, таким чином, центральний апарат ГМУ нараховував 171 посадову одиницю [17, 174, 176, 177].

У 1924 р. основні тенденції кадрової роботи радянського митного відомства в

основному зберігалися. Ледь не найважливішим залишався принцип більшовизації митних установ шляхом призначення на керівні посади виключно представників правлячої компартії і створення в установах первісних партійних осередків. У червні 1924 р. тодішній київський районний митний інспектор Вуйтик у листі на адресу керівника ГМУ повідомляв, що зробив безпосередньо у ЦК КП(б)У заявку щодо направлення на роботу до митних установ перевірених партійних працівників, бо, мовляв, місцеві парторганізації задовільнити такі заявки не могли [16, арк. 176].

Актуальною залишалася і проблема підвищення кваліфікації митних працівників. Керівники митних структур, відповідальні за конкретні результати, будучи комуністами, тим не менш усвідомлювали вагу і професійної компетентності. Тобто, на їх думку, партійна належність не завжди могла замінити собою профпридатність. Скажімо, управляючий Севастопольською портовою митницею Вікторов у січні 1924 р. у звіті "Про хід боротьби з контрабандою по Севмитниці за 1923 рік" писав: "Необхідно зазначити, що переважна більшість співробітників Митниці... у політичному відношенні цілком на висоті, бо майже всі вони є комуністами та комсомольцями з 15 чоловік – 12 партійці. Втім, наскільки політичний бік цілком забезпечений, настільки не можна вважати ділову компетентність вищезазначених співробітників цілком задовільною. У більшості своїй ці співробітники люди нові і (практичний) досвід набувається ними слабенько з тієї причини, що Митниця тепер малодіюча" [14, арк. 10 зв.].

Проте з другого кварталу 1924 р. у структурно-організаційній та кадровій сферах радянської митної справи простежується нова тенденція: скорочення структур і штатів. Відповідна відомча кампанія ініціюється керівництвом НКЗТ і ГМУ в контексті загальнодержавної політики економії коштів і ресурсів.

Керівники низових митних структур виступають категорично проти скорочення

інформування, узгодження певних нюансів, діловодчого забезпечення тощо, низові митні

“Анкетний аркуш

У станова – Одеська Митниця

П. І. Б.	Залогін Микола Матвійович.
Рік і місце народження	1891 р. 6 грудня, с. Филипівське Володимирської губ.
Сімейний стан і число членів родини – утриманців	одружений. На утриманні дружина і 2-є дітей.
Національність	росіянин.
Підданство	російське.
Партійність, з якого часу і № квитка	член РКП(б) із січня 1919 р. Членський квиток № 410531.
Належність до інших партій	у партії С. Р. з березня 1917 р. до Жовтневої революції 17 р. Не маючи квитка і не сплачуючи членських внесків.
Освіта	нижча.
Спеціальність (основне ремесло)	ткач.
Походження (стан до революції)	селянське.
З якого часу займався самостійною працею	з 12 років.
Чим займався до Лютневої Революції	до 1915 року робітник-ткач, до 1917 року – робітник кабельного заводу.
Чим займався до Жовтневої Революції	у Раді робітничих депутатів – член Ради-секретар.
Ставлення до Жовтневого перевороту (чи брав участь у перевороті, де саме і в чому полягала участь)	брав участь у формуванні і відправці загонів Червоної Гвардії до Москви із заводу кол. Т-ва Кольчугіна Володимир. губ.
Чим займався до вступу на службу в дані установи	Радянська робота по виборах, Застголовгубвиконкому Самарської губ.
З якого часу перебуває в складі (Одеської губернської комісії) по боротьбі з контрабандою і яку посідає посаду	з 11 березня 1924. ЗастГоловКомісії
Чи піддавалися репресіям у політичних справах до Лютневої Революції, за часів Керенського і за Радянської влади	піддавався в 1907 р. у березні місяці 2-місячному тюремному ув'язненню м. Покров Володимир. губ. За часів Керенського – ні, за Радянської влади – ні.
Ставлення до відбування військової повинності	перебуваю на обліку в Одеському Окружному Військкоматі як вищий адм.-політсклад (комдив).

своїх штатів, пояснюючи свою позицію насамперед неможливістю ефективно здійснювати боротьбу з контрабандою в прикордонній зоні [14, арк. 46]. Незважаючи на те, що скорочення були незавжди чіткими і послідовними в сенсі вчасного

структури, ясна річ, змушені були коритися загальній державній політиці. Наприклад, якщо в березні 1924 р. штат Київського інспекторату, як зазначалося, нараховував 386 митників, то в червні того ж року в штаті дільниці залишалося лише 270 чоловік (у

тому числі на Київській митниці 50 працівників) [14, арк. 186], тобто 73 % від попереднього складу. Щоправда, в окрему категорію митників почали виділяти оперативників, які працювали у складі так званих оперативних груп, тимчасово приписаних до якоїсь митниці. В структурі Київської дільниці на початку літа 1924 р. нараховувалося три такі групи (при Київській, Волочеській та Кривинській митницях) загальною чисельністю 52 особи [14, арк. 186]. Створення оперативних груп, цілком імовірно, було одним із способів збереження досвідчених кадрів в умовах відомчого штатного скорочення.

Іншим способом був прийом на службу поза штатом [4, арк. 11]. Позаштатних працівників було зручно використовувати також для здійснення якихось тимчасових, одноразових операцій або доручень.

При прийомі на митну службу керівники митних установ направляли до атестаційних комісій відповідних митних інспекторських дільниць списки кандидатів, обов'язково відзначаючи їх політичну благонадійність та компетентність у певній справі (митній, канцелярській тощо) [4, арк. 80].

Деякі аспекти кадрової роботи в цей час можна проаналізувати за матеріалами, скажімо, Одеської та Олевської митниць. Ось який вигляд мала анкета управляючого Одеською митницею Залогіна:

17 березня 1924 р.» [14, арк. 97].

Штат Олевської митниці від жовтня 1923 до січня 1924 р. скоротився на 25 %, до 12 осіб. У місяць смерті керівника комуністичної держави В. Леніна на цій українській митниці працювали: т. в. о. управляючого Брилінський, контролер-скарбник Вишомірський, старший діловод-рахівник Григорович, діловод 1-го розряду та завідувачий конфіскаційною частиною Бабенко, друкарка Будович, помічник доглядача складу 1-го розряду, виконуючий обов'язки доглядача складу Барановський, доглядачі складу 1-го розряду Рибенков, 2-го

розряду Іванов та Гутман, 3-го розряду Петрик і Красько, сторож-прибиральник Короткий [4, арк. 22]. Через півроку штат цієї митниці фактично не змінився, хоча деякі ротації відбулись. В цей час в установі працювали вісім українців, хоча деякі з них мали явні єврейські імена та прізвища, три білоруси та росіянин. Істотною була вікова різниця: четверо мали 21-22 роки, троє – 28-29, один – 34, двоє – 38, по одному – 41 і 53 роки [4, арк. 178].

12 грудня 1924 р. Центральний виконавчий комітет СРСР затвердив Митний статут СРСР, перший кодифікований союзний акт з митної справи. Крім іншого, Статут визначав та регулював і кадрову роботу митних установ у контексті подальшої централізації відомства та уніфікації всієї радянської митної справи.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко В. М. Історія митної справи в Україні / В. М. Бойко, Л. В. Багрий-Шахматов, Г. В. Попов. – К.: Видавець Вадим Карпенко, 2003.
2. Державний архів Житомирської області. – Ф. 2586, оп. 1, спр. 1.
3. Там само. – Спр. 3.
4. Там само. – Спр. 5.
5. Державний архів Одеської області. – Ф. Р-422, оп. 1, спр. 1.
6. Там само. – Спр. 1а.
7. Там само. – Спр. 2.
8. Там само. – Спр. 3.
9. Кисловский Ю. Г. История таможи государства Российского. 907-1995 / Ю. Г. Кисловский. – М.: Автор, 1995.
10. Російський державний архів економіки. – Ф. 413, оп. 14, спр. 72.
11. Там само. – Спр. 117.
12. Там само. – Спр. 129.
13. Там само. – Спр. 206.
14. Там само. – Спр. 300.
15. Там само. – Спр. 303.
16. Там само. – Спр. 305.
17. Чорний В. Україна митна справа: Історичний нарис / В. Чорний. – К.: Комп'ютерно-видавничий, інформаційний центр "КВЦ", 2000.